

Чаа цех ажыттыган

Буянын
башкывыс

Аарыгдан
баш удур
камгаланыры

№ 157 (18584)
1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн
<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru
Садар өрттөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь
23
вторник

КОЛ ТЕМА – ЭКОНОМИКА

Владимир Путиннің юбилейлиг, 10-гу, улуг хемчээлдиг парлалга конференциязы үш шак ажыр үргүлчүлээн, аңаа Россияның болгаш даштыкының 1200 хире журналистери киришкен, миллион-миллион телекөрүк- чүлөр боттарын сонуургадып турар айтырыгларына харыыларны дорт эфирден көөр, дыңнаар аргалыг болган.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Орук ажил-агыйында

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИР

Декабрь 20-де «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелинге Федералдыг Орук агентилелинің удуртукчузу Роман Старовойт коллектив-биле ужурашкан. Ол «Кызыл – Чадаана –Хандагайты – Боршоо» автомобиль оруун федералдыг деңнелче дамчыдарын чылдың төнчүзүнге чедир шийтпирлептерин дыңнадып, орукту бедик деңнелде ажаап тудуп турарын демдеглеп, ажил-агыйжы чугааны кылган. Аңаа Федералдыг Орук агентилелинің чер болгаш өнчү-хөреңги эргелелинің начальниги Юрий Лахин, Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Бады, «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелинің даргазы Андрей Көк болгаш өскелер-даа киришкен.

«М-54» федералдыг орукту республиканың мурнуу чүгүнден барыын чүкче өскертириниң айтырыын Тываның Баштыңы 2011 чылдан бээр көдүрүп келген дээрзин сагындыраал. Ооң ол эгелээшкинин Россияның Президентизи Владимир Путин, РФ-тиң транспорт сайыды Максим Соколов олар деткээн. Оруктуң чаа угланыышкыны Рос-

Федералдыг Орук агентилелинің удуртукчузу Р.Старовойт база «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелинің даргазы А.Көк журналисттер-биле ужуражылга үезинде.

сия – Моол кызыгаарга хөй талалыг эрттирилгени тургузарын дүргедедир болгаш Европа биле Азияның аразына транспорт аргыштырылгасын Тываны дамчыштыр эрттиреринге таарымчалыг байдалдарны тургузар уjurлуг. Оон аңгыда «М-54» маршрут республиканың чурттакчыларының 60 хуузу чурттап турар девискээрлерни дамчып эртер болгаш ында амыдыралдың шынарын экижидери чугаажок.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Чаа чылдың дыштаныр хонуктарында

Чаа чыл байырлалдарының хонуктарында хөй-ниитиниң чурумун болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун, ол ышкаш ЧЭТ-тиң үзүктел чок ажылын хандырар талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алыр сорулганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң оралакчылары — Владимир Фалалеевтиң болгаш Артур Монгалдың мурнунга салган. Нарын айтырыгларны дүрген эскерип, узуткап шыдаар оперативтиг штаб кожуун бүрүзүнге ажылдаар уjurлуг. Бичии уругларга «үтүнниктерден» эгелээш, улуг улустуң Чаа чыл «корпоративтеринге» чедир бүгү-ле хемчеглер тус черниң эрге-чагыргаларының онза кичээнгейинде болуру чугула. Чаңгыс-даа кожуун чагыргазының баштыңы шөлээже үнмес, чүге дизе байырлал хонуктарында ажыл дээш кандыг-даа деңнелдің удуртукчулары улуг харысалгалыг. «Эрге-хоойлу камгалакчылары база ажылын күштелдирер уjurлуг» — деп, регионунуң Баштыңы демдеглээн. Яамылар эргезинде турар албан черлеринге Чаа чылдың кежээлери шуут арагалаашкын чок эртер уjurлуг дээрзин республиканың яамылар удуртукчуларына сагындырган.

Регионунуң Баштыңының салган сорулгалары дарганың бирги оралакчызы Владимир Фалалеевтиң удуртулгазы-биле четвертте болган онза байдалдарны узуткаар болгаш болдурбас талазы-биле республиканың Чазак комиссиязының ээлчеглиг хуралының хүннүң чугаалажыр айтырыгларының кол пунктузу апарган.

«Бистиң сорулгавыс — Чаа чылдың дыштанылгалары чогуур деңнелинде эртер кылдыр база онза таварылгаларны, айыыл-халаптарны болдурбазы-биле бүгү-ле болгу дег чүүлдерни кылыр уjurлуг бис. Ыраккы кожууннарже онза кичээнгейни угландыраы чугула».

«Чаа чыл» болгаш «Пиротехника» операцияларның ажил-чорудулгазында байырлал хемчеглерин эрттирер объектилерниң өртке удур байдалын хынаарының талазы-биле ажылдарны хайгаарал органнары органиастаан. Түңнелинде 100 ажыг четпестерни илереткен болгаш оларның хөй кезин хыналдалар үезинде узуткаан.

Декабрь 25-тен январь 11-ге чедир хонуктарда ОБЯ-ның Кол эргелелинің болгаш аңаа чагырткан кезектерниң күштери база херекселдери бедик белеткелдин чурумунче шилчитинген. Ниитизи-биле хууда составтан 1343 кижини болгаш 219 техниканы хаара тудар.

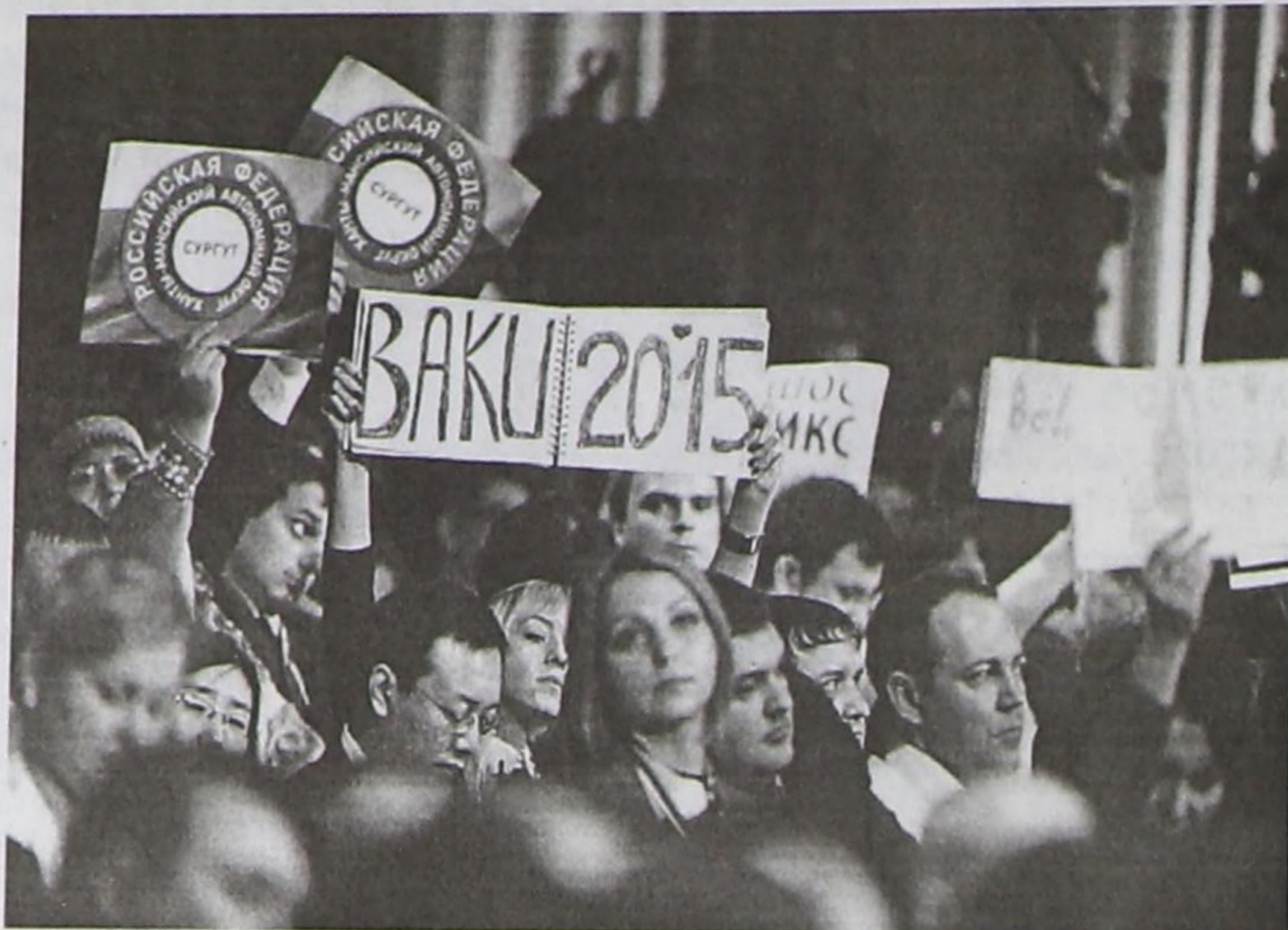
КОЛ ТЕМА – ЭКОНОМИКА

(Уланчызы.
Эгези 1-ги арында)

Аңаа валюта кризиси, социал магадылалдар, кадык камгаладылганың чаартылгазы, Крым-биле каттышканы болгаш Украинада байдал, Россияга удур санкциялар болгаш Барыын чүк-биле харылзаалар — эң чугула темага 50 ажыг айтырыглар салдынган.

Кол кичээнгей Россияның экономикасында байдалче угланган. Экономиканың болгаш рубльдин канчап баары шуптузун дүвүрөткен. Валюталарның түнү орнаашкын пунктларынга чаңгыс хүнде безин каш катап өскерлип турар. Ол темага айтырыгларны-даа манавайн, Владимир Путин бодунуң эге сөзүңге ол талазы-биле хөйүнү чугаалаан. Ындыг чүүлдү даштыкы байдалдар болгаш бүдүрүп турар продукцияның ассортиментиин четчир кылдыр калбартпайн турары болдурган. 20 чыл дургузунда нефть айтырыындан дүшпейн келген бис. Кандыг-чүү-даа болуп турза, пенсионерлерниң болгаш бюджет алыкчыларның мурнунга социал хүлээлгелер күүсеттинер дээрзин күрүнө Баштыңы демдеглээн, курлавыр фондузунда ол херекке четчир акша бар.

В.Путин: «Амгы байдалга болгаш даштыкы экономиктиг чорудулгаларга хамыктың мурнунда энергия алыкчыларының, нефтинин өртектери салдар чедирип турары чугаажок, ооң соонга газ өртээ улажып турар. Бөгүнгү байдалга удур чогулмалыг хемчеглерни Төп банк-даа, Чазак-даа ал турар деп санаар мен. Ол хемчеглерниң чогуур үезинде болгаш

шынарлыг алдынып турарына хамаарыштыр Чазактан-даа, Төп банкыдан-даа айтырыглар бар, чогуу оларның шимчээшкени шын болуп турар. Даштыкы валютаның үнезиниң дүүн болгаш бөгүн чавызап турары рубльдин үнезин улгаттыра-рынга чедирер дээрзинге идегээр мен. Ол чедип алдынар бе? Чедип алдынар. Нефть өртээ моон соңгаар чиигээр бе, ооң уламындан национал валютага салдар чедирер бе? Чадавас. Ооң-биле холбаштыр чүнү канчаптар деп турар бис? Мурнунда ап турган хемчеглеривисти алыр бис, чижээ, 2008 чылда ону чогулмалыг ажыглаан бис. Бо талазы-биле кижилерже кичээнгейни күштелдирер херек, ылаңгыя дуза негеттинип турар кижилерже».

«Төп банк болгаш Чазак чүнү кылып турарыл? — деп, Путин уламчылаан. — Олар чугула ставканы көдүргөн болгай. Даштыкы экономиктиг салдарга хамаарышкан бо бүгү үениң дургузунда ол чугула ставка ол хевээр артар дээрзинге бүзүрээр мен. Чүге ыңча деп санап турар мен? Чүге дээрже экономика ыяп-ла амыдыралче болгаш энергия чедирекчилериниң чик өртектериниң байдалдарына кылдынар ажылче чоокшулаар болгай».

Төп банкының кылып турар чүүлдеринге Президент тодарай доктааган. Чугула ставканы 17 хуу чедир өстүргени рубльдин үнезин тударына эргежок чугула. Бир эвес байдал чогулмалыг эвес кылдыр

уламчылаар болза, чамдык чарыгдалдарны кызылары чугула дээрзин Путин демдеглээр.

В.Путин: «Делегей экономиканың өзүлдеси турум болур, темпелер чавызаар, өзүлдениң хевээр артары ылап. Экономика база өзер. Ынчан бистиң экономикавыс бөгүнгү байдалдан үне бээр. Ону чедип алырына кайы хире үе херигил? Байдалдар кайы хире-даа нарын болур болза, ийи хире чыл негеттинер. Оон соонда экижири, чүге дээрже экономиктиг конъюктура өскерлир болгай. Делегей экономикавыс өзерге, немелде энергия курлавырлары негеттинип кээр. Ол үениң дургузунда экономикавысты чогулмалыг орукче кириер дээр хөй-ле чүүлдерни кылып апаар бис. Чүге дээрже

амыдырал боду бисти ыңчаа албадаптар. Оон өске арга чок болур».

Өртектер ыңчаар өскерли турда оон дыка улуг ажык-кочаа үндүрүп алыксаар кижиле база эвээш эвес. Ол рынок доктаамал киржип турарлар болгаш улуг-улуг компанияларга хамааржыр. Сөөлгү үе де валюта чийеңнериниң дугайында аажок чугаалап турар апарган.

«Экономикада тургустунган айтырыглар дээрже сөөлгийи-үш чылдың дургузунда кылып келген кадрлар, ишти ки политиктиг болгаш даштыкы политиктиг айтырыгларны түннели эвес бе? Ол чүүлде — долларның батканы болгаш экономиктиг айтырыглар дээр же Силер харысалгалы эвес силер бе?» деп айтырыгга В.Путин чуртта болуп турар бүгү чүүл дээр күрүнө Баштыңы харысалгалыг деп харыылаан. Ол харысалгада кажан-даа былдавайн келген мен, былдавас-даа мен. Бинарын байдалдан чурттуң иштинге-даа, делегей экономиказынга-даа үнериниң аргалары тып алыр бис, туружувусту быжыглаар бис дээрзинге бүзүрээр мен дээрзин дыңнаткан. Хамаатыларның социал чаагай чоруунуң айтырыгларын онза кичээнгейге тудар бис, бүгү айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар бис.

Ужуражылганың түннелинде Владимир Путин Чазактын болгаш Төп банкының политиканың база катап шын демдеглээн. Ол хемчеглер 2012 чылдың майда үндүрген чарлыктарында салдынган сорулгаларны күүседириниң болгаш бөдүүн эвес бо байдалдан үнериниң аргаларын тургузар.

1tv.ru-нуң медээзинден кыскасы-биле алган.

(Уланчызы.
Эгези 1-ги арында)

М-54 «Енисей» оруун Кызылдан барыын чүкче угландыраын, ооң сөөлгү чедер черин «М-54»-түн мурнунда Моол кызыгаарынче үнүп турган черинден 200 км барыын талазында Хандагайты суурга чедер. «М-54»-түн чаа оруу «А-162»-ниң Кызыл — Ак-Довурак кезиниң Чадаана хоорайже ээр черинге чедер болгаш күрүнө кызыгаарынче угланыр Чадаана — Хандагайты «А-163» орукче каттыжар. Бо таварылгада автооруктуң ниити узун дурту барык өскерилбес — Кызыл хоорайдан Хандагайты суур чедир уастогунга ол чүгле 36,1 км узаар болгаш ниитизи-биле 311 км 105 метр болур.

Оон аңгыда «М-54» оруктуң уун өскерткен чорук Моол-биле садыг-экономиктиг харылзааларның ам тургустунуп турар негелделеринге база дүгжүп турар. Хандагайты — Боршоо каайлы эрттирилге черинге Тываның даштыкы садыг-саарылгазының эң хөй кезини онаажып турар, «М-54»-түн ам эртип турары «Цагаан-Тологой» эрттирилге черин дамчыштыр кирип турарындан 13 катап хөй.

Хандагайты дамчыштыр эртер федералдыг орукка контроль-хыналда пунктузун хөй тала-лыг эрттирилге чери эрге-байдалдыг кылдыр тургузуптарга, Тываның болгаш Сибириниң регионнарының Моол-биле кады ажылдажылгазын чаа деңнелче көдүрер арганы бээр. Келир үеде «М-54»-түн чаа угланышкыны Азия чурттарында диптер аразының аргыжылгазын боттандыраар чер база болуп болур.

Оруктуң айыыл чок чоруу амгы үеде чугула айтырыг болур, чүге дизе чогуур деңнелге оруктуң байдалын тударына республика бюджетинден акша-хөреңги чедишпейн турганы билдингир. Регионнуң автооруунуң чогуур деңнелде эвес байдалы орук озал-ондааның көвүдээниниң бир чылдагааны ол, ылаңгыя Тываның иштинде кол аргыжылга оруу болур «А-162»-ге ол хамааржыр.

Чурттуң орук ажыл-агыйының хемчээлинге «Енисейни» ээлдирген чорук барык эскертинмес, а республикага ол дыка улуг ужур-дузалыг болгаш ооң экономиказының

сайзыралына көскү салдарны чедирер. Эң чугула инвестиция төлөвилелдери боттанып, ооң иштинде кокстуг хөмүрдаштын улуг-улуг чыдыны база кирип турар инвестиция төлөвилелдери бо кожууннарда боттанып турар болгай, ыңчангаш чаа орук Тываның экономиктиг хөгжүлдээниниң өзээ болур.

Росавтооруктуң удуртукчузу Роман Старовойт:

— Бо эртен Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужуражып, автоорукту федералдыг өнчүже шилчидер төлөвилелди боттандыраын бо чылдың төнчүзүнде, адак дизе, 2015 чылдың эгезинде шиитпирлээри-биле кады бурунгаар базымнарны кылырын чугаалаштывыс. Оон аңгыда Тывада «М-54» федералдыг оруктуң кышкы үеде байдалын хынап көөрү — келгенивистиң база бир чылдагааны. Чүге дизе республикада кышкы үеде агаар-бойдус аажок соок болгай. Аэропорттан тура «М-54» федералдыг автоорукту хынап көргөш, ону эки деңнелде ажаап тудуп турарын демдегледивис. Ол дээр республика-

ның орукчуларына өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

«М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң даргазы Андрей Көк:

— Федералдыг Орук агентилелиниң удуртукчузу Роман Старовойт бир дугаар Тывага база бистиң эргелеливиске кээп, коллектив-биле ужурашканы — төөгүлүг болушкундур. Ол чүгле ажыл-агыйжы чугаа кылырындан аңгыда, шылгараан ажылдакчыларывысты шаңнап-мактааны оларга аажок улуг үнелел дээрзи билдингир.

М-54 «Енисей» федералдыг трассаның маршрудууун өскертп, федералдыг деңнелче дамчыдары улуг ажык-дузаны бээр. Ол дээрже, хамыктың мурнунда, барыын кожууннарның социал-экономиктиг хөгжүлдээинге дөгүмче-дир. Республиканың үлетпүр төптериниң бирээзи Ак-Довурак хоорайны «тыңгарар», Тываның шажын болгаш культура төптериниң бирээзи апарган Чадаанаже туристер көвүдээр. Аргыжары берге ырак-узак кожуун Мөңгүн-Тайга-биле аргыжылга чии-

гээр. М-54 «Енисей» трассаны Россия — Моол кызыгаарда Хандагайты — Боршоо эрттирилге пунктузунга чедир туду бээр болза, кожа чурттарның аразына садыг-саймаа харылзаазы хөгжүүр, аргыжар сайгарлыкчылар көвүдээрже, республика бюджетинче үндүрүлгелер база хөй кирер. Оон уламы-биле кызыгаарда каайлы пунктузун алгыдыр тудар, аңаа ажылдакчыларны ажилга немей хүлээп алыр апаар.

Федералдыг Орук агентилелиниң удуртукчузу Роман Старовойт «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң ажылдакчыларына үре-түннелдиг ажылы дээр Росавтооруктуң хүндүлел болгаш өөрүп четтиришкени бижиктерин база медальдарын тывыскан. Ужуражышкын соонда ол «М-54»-түн чаа оруу «А-162»-ниң байдалын хынаарын база дыңнаткан.

М-54 «Енисей» автоорук эргелели Красноярск край, Хакасия болгаш Тыва Республикаларның девискээрлеринде эрткен узуну 633 км автоорукту ажаап тудуп турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

Чаа цех ажыттыңан

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинин кол сорулгазы чурттакчылыгы суур бүрүзүңгө ол суурну бадыткап турар азы суурнуң бедик адын тудуп болур продукцияны бүдүрүп үндүргөш, сайгарары.

Бо айтырыг талазы-биле Эрзин кожуунуң мал ажил-агыйлыгы, тыва хойну өстүрер, уксаалыг мал заводу, «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативинин даргазы Эртине Аңгырович Манзай Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун болгаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сүмелээни-биле чурттакчы чоннуң аш-чемге айыыл чок чоруун хандыраар сорулга-биле тус черниң шээр малындан эът бүдүрүп сайгарар талазы-биле тодаргай ажилдарны кылып чорутканының түннелинде, мал согар бүдүрүлгө тудуун дооскаш, тускай шенелдени эрттиргөш, продукциязын берип эгелээн.

Цехте тургускан дериг-херекселдерниң ажилдаарын болгаш малды согарының бүгү-ле чорудулгаларын сонуургап көөрү-биле ноябрь 29-та кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Доржу-Белек Балдинович Чопуй, көдээ ажил-агый эргелелинин начальниги Анатолий Кыргысович Доржу олар-биле цехке чеде бердивис. Мал согар цехти Бай-Даг суурдан ырак эвесте, Тарлашкынның чоогунда, Эрзин — Кызыл автоорунуң чанында туткан. Бо тудугну Москвада «Комман групп» дээр акционерлиг ниитилелдин (чингине директору Андрей Борисович Волков) төлөвилели езугаар туткан. Бо чугула бүдүрүлгени тударыңа кожуун чагыргазы тус чер бюджетинден 800 муң рубльди, а «Бай-Хөл» ажил-агый 2750 муң рубльди тускайлаан. Ук бүдүрүлгеге нарын модульдуг дериг-херекселди, тускай төлөвилел езугаар, «Комман групп» дээр АН-ниң специалистери тургускан. Ында аңаа ажилдаар улуска таарымчалыг кылдыр немей өрээлдерни: малды хынап көөр зона, мал эмчизиниң кабинеди, хеп солуп кедек чер, санитар өрээли, малды сояр болгаш малдың ишти-хырын болбаазырадыр өрээлдер, кеш сайгарар чер дээш, оон-даа өске немелде тудугларны кылган. Электри шугумун кириеринге кожуунда подстанцияның ажилдакчылары, даргазы Кызыл-оол Саая, дузалашкан, цехтин иштинде суг-биле хандыраар кудукту тургускан,

хоолай дамчып кирер суглуг черни цехтин даштында кылган. Өлүргөн хойнуң кештерин эттээш, янзы-бүрү эдилелдер даараары-биле ол-ла ажил-агыйның бүдүрүлгези болур «Кежеге» дээр алгы-кеш эттээр цехке дужаар.

Мал согар цехтин тудуун тус черниң тудугжулары Эней Соколов, Каваа Өлзей, Дончай Николай июнь айда эгелээннер. Хана болгаш шала шывыгларын тускай евроматериалдар-биле кылган, цехтин оран-савазының иштин чылыдар одалга системаны Ынаалай Балдан-Санаа шынарлыг кылган. Өрээл бүрүзүн ажилдакчыларның ажыглаар дериг-херекселдери болгаш кедер тускай хептери-биле четчелээн. Малды соккаш, сөөлгү продукциязын болбаазырадырыңа чедир кылыр ажилдарын сонуургап көрдүвүс. Цехтин даштын-

ниң хойнуң ээдин Кызыл хоорайда сайгарып эгелей берген. Цех амдызында хүнде 30-40 шээр малды өлүргөш, коң ээдин белеткээш, сайгарар аргалыг.

«Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативни мал өстүрер талазы-биле республикада бедик көргүзүлгелерлиг ажил-агыйларның бирээзи дээрзин сагындырып каалы. Бо чылдың декабрь 1-ниң байдалы-биле ук ажил-агыйда 20835 баш хой-өшкү, 89 мыйыстыг бода мал, 143 чылгы, 70 тева бар. Бызааны — 87,0 хууга, кулунну — 78,3, бодаганы 82,4 хууга камгалап алган. «Уксаалыг хой, өшкүнүң Сибири» — Ыраккы чөөн чүк делгелгезинин доктаамал киржикчизи. 2013 чылда хову черниң уксаалыг, бөдүүн дүктүг хойларын болгаш бүдүрүкчүлерин делгелгеге салгаш, алдын,

Хойну ток-биле соктуруп турары.

да херим иштинде 20 хой тур, а цехтин иштинде 10 хойну согары-биле кирип каан. Малды согар кижиге, ужунда токтуг тускай херексел кожуп каан кнопканы басыптарга, хой дораан кээп дүжөр. Соодукчуга 150 хойнуң ээди кире бээр. Ижин-хырын болбаазырадыр өрээлде херээжен улус ижин-хырын тускай белеткээн саваларга арыглап аштааш, янзы-бүрү чемнер кылыр улус болду. Цехтин ажилдакчылары боттарынын хүлээнген ажилдарын кылып өөрени бээрге, бир хойну эгезинден төнчүзүңгө чедир 3-4 минута иштинде кылыр деп, Москвадан келген «Комман групп» АН-ниң директору А.Б.Волков та-йылбырлады. Амдызында цехке өлүрер мал ажил-агыйны, чайын семиртип каан аныак иртчигештери, а алызында барып, өлүрер шээр малды чондан база хүлээп алырын планнап турар. Бай-Даг сумузуун болгаш «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативинин бренди-биле болур, мал өлүрер цехтин бүдүргөн, тус чер-

мөңгүн, хүлер медальдар болгаш бүдүн комплектиги компьютер-биле, а ажил-агыйның даргазы Эртине Аңгырович Манзай «Россияның агроулетпүр адырының лидери» деп орден-биле шаңнаттылар, а бо 2014 чылдың делгелгезинге киришкеш, делгелгеге салган тыва уксаалыг аныак болгаш улуг кыс хойлары база аныак болгаш улуг бүдүрүкчү кошкарларын алдын медальдар биле, а «Бай-Хөл» ажил-агыйны электри-биле ажилдаар кыргылда агрегады-биле шаңнаан.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелинге дүүштүр ажилдап эгелээн, тус черниң ээдин бүдүрүп сайгарар, Эрзин кожуунуң «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин шээр мал ээдинден продукция кылыр бүдүрүлгезинин коллективинге күш-ажылчы чедишкннерни күзеп каалынар.

Халарбаа КАРА-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының Айыткалынга хамаарыштыр санал-бодалдар, үзел-бодалдар

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ УЛАМЧЫЛААРЫ КҮЗЕНЧИГ

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун саналы-биле эгелээн «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин күүселдезин 3 чыл улаштыр хайгаарап тур мен. Аңаа киржири-биле «Мөген-Бүрен» КУБ-туң чанынга «Сайзырал» КХН-ни тургускаш, эът, дүк, сүт болбаазырадып кылыр дериг-херекселдерни республика Чазааның дузазы-биле четчелеп берген бис. Ооң соонда аңаа ажилчын олуттарны тургузуп, көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле ажылды эгеледивис.

Ол дериг-херекселдерни чогумчалыг ажылгааны-биле чоннуң хереглелинге ажылгаар продукцияны «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелге кириштир бүдүрүп, делгелгелерге-даа киржип, багай эвес үнелелди ал келдивис. Бо чүүлүмге бодумнуң ажил-агыйымны мактаар, көргүзүр-даа дивээн мен, ниити төлөвилелге хамаарышкан саналды кириер сорулганы салдым.

Доктааганым төлөвилелдин күүселдезин хайгаарап келгенимни үстүндө чугааладым. Тыва чоннуң чогадыкчы, ус-шевер, тывынгыр-сагынгыр чоруу эки-дир деп үнелелди бериксээр чордум. Кайы-даа кожуунуң ишчилериниң кылганы дериг-херекселдери, белеткээн аш-чеми шынарының талазы-биле «дээди сорттуу» деп үнелелге төлөптиг. Бир эвес Тыва Россияның составыңа алтайлар, хакастар, буряттар дег үш чүс-дөрт чүс чыл бурунгаар кирген болзувусса, сайзыралывыс моон-даа эки, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин күүселдези моон-даа кайгамчык болур боор. Чогум эрткен чүс чылдың эгезинде, ТАР үезинде, Тывага хат дээрбези-даа турган, алгы-кеш болбаазырадыр биче бүдүрүлгелер-даа чонга дузазын чедирип турганын төөгү бадыткаан. 1980-1990 чылдарда хевис кылыр, алгы-кештен кылыглар бүдүрер, тудуг материалдары белеткээр, машина-балгат септээр черлер турду, эң кол бүдүрүлгө — эът комбинады чүгле Кызылга эвес, Кызыл-Мажалыкка ажилдап турган.

Ол черлерниң рынок экономиказының келгени-биле дүжүп калганы хомуданчыг, оларны ол хевээр ажилдадып болурунун аргалары турган боор, чүгле кичээңгейге албайн барган. Ооң чылдагааны — хамык чүве Саян артындан төктүп кээр дээн азыракчы хөөңгө алзып өөрөнгени-вис база чадавас.

Бо байдалдан үнериниң аргазын амгы Чазак, ылаңгыя Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дилеп тып турар. Ооң эгелекчи саналы-биле дыка хөй төлөвилелдер күүсеттинип турар болгай, оларның бирээзи — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» доктаап турарым бо. Ону күүседир-биле республиканың кожууннарында амыдырал дирлип келген деп болур, мурнунда шимээн чок орган улустуң аразындан сурагланган, тыптыңан,

айтыртыңан кижилер көвүдээн. Ол шимчээшкнни көргөш, бир черге, бир кижиден дыңнааным мындыг сестер сагымга кирер: «Кыдат кижиге сагынганын кылыр, орус кижиге көргөнгөн кылыр, тыва кижиге өттүндүр кылыр». Бо төлөвилелдин күүселдезин көргөш, ооң-биле чөпшээррежи аргам чок болду. Мурнунда эртип турган делгелге-ярмаркалар тываларда кайгамчык шевер, чогадыкчы кижилерниң барын бадыткаан. Чижээ, «Алдар» КХН-ниң кижигүннериниң кылып белеткээни хөмден суй белектер, телефон хаптары, паспорт карты тергиин эки кылдыңан, шынары безин моол улустуң хөмден бүдүрүп турар кылыгларындан артык, чараш тыва аян-хевирлиг кылдыңан деп үнелээр-дир мен.

Оон аңгыда тывалар божаны «мороженое» кылдыр доңуруп алырын кымны өттүнүп тургаш бүдүргөн деп, ону боттары тып алган, кайгамчык амданныг ол суксун кижиниң кадыыңа база эки. Лариса Норбунуң кылганы тыва ойнаар-кыстары матрешкалардан шуут дудак чок. Ону көргөш, пөстен, дүктен ойнаарактар кылып садар болза, дыка-ла эки ийик деп бодал сагымга кирди.

Бай-Тайганың ус-шеверлери бурганның омур-хевирин кылгаш, ону делгеди. Чамдык кижилерниң Непалдан эккеп турар ыдыктарындан черле дудавас-тыр. Чаа-Хөлдүн чинге-тараазын хевээ-биле катый эккелгени солун чорду. Шаанда бичии тургаш, ону Мөңгүн-Тайгага безин дыка амданнып чиир чордум. Ол ам көзүл-бестей берген. Ону садар болза, чон улуг күзелдин-биле алыр деп бодаар мен. Оон аңгыда Тере-Хөлдүн, Тожунуң төлээлери боттарының девискээрлеринде онзагай чүүлдерин көргүстү. Бо делгелгелер бүгү тыва чоннуң бурунгаар чүткүлүн бадыткап турар.

Тыва чонумнуң кылган чүүлдерин мээң-биле дөмей, ынчаар үнелээр кижилер хөй болгай. Ынчалза-даа чамдык кижилер делгелгеге келгеш: «Моол курут бе?», «Моол азы кыдат суй белек бе?» — дигилээр боорга, хөңүм карарар. Ол дээрге тыва кижиниң салым-чаяанын, эгээртинмес аргаларын үнелевейн турарының чижээ-дир.

Өршээ, Бурган, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин оруу ак болуп, ам-даа уламчылаар болзун деп йөрээп ор мен. Чүге дээрге ол төлөвилел чоннуң идепкейин көдүрүп, чогадыкчы ажилдарже сорул кирип, эки херектерже углап-баштады. Ооң түннели — бистер тывалар бис, чүнү-даа, кымны-даа өттүнмейн, кылып шыдаар бис деп чүвени көргүзүр. Төлөвилел уламчылаар, моон соңгаар-даа аңаа идепкейлиг киржирин мээң ажил-агыйым кижигүннери хүлээнип турар.

Өшкү-Саар ООРЖАК, Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» КУБ-туң удуртукчузу, Тыва Республиканың Ордениниң эдилекчизи.

Тывастаттын медээзин езугаар алырга, ажил төлө-вириниң талазы-биле чыылган өрө бо чылдың декабрь 1-ниң байдалы-биле республиканың 14 организация-зында 19 млн. 103 муң рубль четкен.

Ноябрь айда Тыва Республикага шалың төлөвириниң өрөзи 3 млн. 326 муң рубльге немешкен. Ындыг өрө алды организацияларда тывылган. Чижээ, Каа-Хемниң төп кожуун эмнелгези — 2 млн. 183 муң рубльди, «Хову-Аксы суур-нун котельнаязы» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези — 1 млн. 202 муң рубльди, «Прогресс-тепло» — 175 муң рубльди, «Каа-Хем» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө — 538 муң рубльди, Кызыл хоорайда уругларның хореография шко-лазы — 367 муң рубльди, №8 уруглар сады—299 муң рубльди ажилдакчыларына шалың кылдыр төлөвүн болуп турар.

Каа-Хемниң төп кожуун эмнелгезинде шалың өрөзи октябрьда тывылган дээрзин кожуун прокурору ноябрьда илереткен, ынчалза-даа ноябрь 1-ге чедир ындыг ме-дээни эмнелге Тывастатче кирибээн. Кажан РФ-тиң Ад-министративтиг чурум хажы-дышкыннарының дугайында кодекстин 13.19 чүүлү-биле административтиг чурум хажы-

дышкынының дугайында хе-рек оттурган, хоойлу хажы-дышкыны чылдырының дугайында негелде кириген соонда, чүгле ынчан медээни дамчыткан. Өрөниң тывылган чылдагааны — ажилдарның планнаттыг хемчээлин че-дир күүсетпээни. Өрөни эгиде-риниң талазы-биле хемчеглер амгы үеде алдынып турар.

Ол-ла кожуунуң комму-нал ажил-агының ажил-дакчылары боттарында акша-хөреңгиниң чогуун өрө болдурган. Бүдүрүлгениң ди-ректорунга хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында кодекстин 5.27 чүүлү-нүн 1 кезээ-биле — күш-ажыл болгаш күш-ажыл камгалалы-ның дугайында хоойлужудул-ганы хажытканы дээш херекти оттурган. Хоойлу хажыдыш-кыннарын чылдырының дугайында негелдени аңаа кириген.

Тыва Республиканың «Хо-ву-Аксы суурунун котельная-зы» КУБ-туң өрөзи 2014 чылдың октябрьда боттуң ак-ша-хөреңгизиниң чедишпе-зинден тывылган дээрзин Че-ди-Хөл районнуң прокурору илереткен. Декабрь 10-га че-дир ол бүдүрүлгө өрөни 626 муң рубльге кызырган. Дирек-торга хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында кодекстин 5.27 чүүлү-нүн 1 кезээ-биле херекти оттурган.

№8 уруглар сады өрөзиниң дугайында Тывастатче медээ-ни үндөзүн чок черге кириген дээрзин Кызыл хоорайның прокурору тодараткан. Школа назы четпээн ол албан черинге ажил төлөвирин 5-тиң хүнүнде боттандырып турар. Ынчангаш

декабрь 5-те шалың төлээр кылдыр акшаны бүрүнү-биле шилчидипкен. Статистикаже шын эвес медээлер киригени дээш Кызыл хоорайның проку-рору хоойлу хажыдышкыны чылдырының дугайында не-гелдени садик эргелекчизинче кириген.

Уругларның хореография школазында өрөниң тывылган чылдагааны — Кызыл хоорай-ның мэриязының саң-хөө де-партаментизиниң акшаланды-рышкынны чогуур үезинде боттандырылганы. Найысылал-дың мэринче негелдени кири-ген.

1 млн. 181 муң рубль өрөни ноябрьда «Хайыракан» МУБ, Өвүрнүн орук участогу бол-гаш «Тувгаз» ААН төлөөнөр. «Енисей» куш фабриказы өрө-зин — 71 муң рубльге, «Строй-сервис» КХН—21 муң рубльге, «Ак-Довурактың орук эрге-лели» КУБ—244 муң рубльге эвээжеткен. Ол бүдүрүлгө де-кабрь 1-де сентябрь, октябрь айларның өрөзин төлөзүн, бот-туң акша-хөреңгизиниң че-дишпезинден ноябрьда шалың төлөтпөй барган. Дирек-торга хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында кодекстин 5.27 чүүлү-нүн 1 кезээ-биле херекти оттурган.

«Стройсервис» КХН-ниң 2014 чылдың мартта тывылган өрөзи чоорту кызырлып ора-Ол ышкыш «Кызыл» куш фаб-рикасында өрө база эвээжеп келген. Бүдүрүлгениң дирек-тору РФ-тиң Административ-тиг чурум хажыдышкыннары-ның дугайында кодекстин 5.27 чүүлү-нүн 1 кезээ-биле 3 муң рубльге торгаткан.

«Ажилдарны механизастаа-

ры» күрүнө албан чери, «РЭК» КУБ, «Ак-Довуракэнерго» КУБ ноябрьда өрөзин 126 муң рубльге өстүргөн.

Барыын-Хемчик кожуун-нун чагыргазының доктаалын езугаар «Барыын-Хемчик ко-жуунун ЧКА» МУБ-ту дүжү-рериниң дугайында шийтпи-ни июль 7-де хүлээп алган. РФ-тиң Негелде кодекзиниң 63 чүүлүнүн 2 кезээн болгаш 64 чүүлүнүн 1 кезээн хажы-дып, дүжүрүлгө балансызын тургузарының болгаш ажил төлөвириниң өрөзин кири-риниң талазы-биле хемчеглери дүжүрүлгө комиссиязы албаан дээрзин октябрьда район про-курору илереткен. Кириген не-гелдени сайгарып көргөниниң соонда дүжүрүлгө комиссиязы үелер аразының дүжүрүлгө балансызын тургузары-биле өнчү-хөреңгиниң санаашкынын чоруткан.

Декабрь 1-ниң байдалы-биле ажил төлөвириниң өрө-зин ийи ай туткан черлерге «Ажилдарны механизастаа-ры» күрүнө албан чери (9 млн. 141 муң рубль), «Ак-Довурак ЧЭТ» ААН (1 млн. 206 муң рубль), «Каа-Хем» МУБ (528 муң рубль) хамааржыр. Бо байдалга хамаарыштыр ке-земче херээ оттурар кылдыр материалдарны истелге орган-нарынче киририниң барым-даалары чок.

Шалың талазы-биле чажыт өрөлери илередириниң тала-зы-биле ажилды прокурорлар отчеттуг үеде күштелдирген. Чижээ, Кызыл хоорайның прокурору «Чаагайжыдылга» МУБ-та 512 муң рубль түң-гү өрөниң барын илереткен. Оң чылдагааны — хоорайның девискээрин аштап-арыглаа-

ны дээш Кызыл хоорайның мэриязының акшаландырыш-кынны чогуур үезинде шил-читпээни. Ону негээр ажилды бүдүрүлгениң ажилдакчылары күүсетпээн. Ол коллективтиң удуртукчузунче негелде кири-ген.

Республикада дөрт банкрот бүдүрүлгелер 5 млн. 562 муң рубль өрөни кылганын де-кабрь 1-ниң байдалы көргүс-кен. Оларның аразында «Кы-зыл-чылыдылга» КУБ —189 муң рубль, «ТЭК»—389 муң рубль болгаш «Чедер» курорт — 3 млн. 778 муң рубль, «Ак-Довурак ЧЭТ»—1 млн. 206 муң рубль өрөлиг болган.

Акша-шалыңны чогуур үе-зинде төлөп турарына хай-гаарал чоруткаш, бо чылын прокурорлар хоойлунуң 1808 хажыдышкынын илереткен. Оларга хамаарыштыр 204 не-гелдени кириген. Оларны сай-гарган соонда 52 кижиге хем-чег онааган, административтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында 109 херекти от-турган, ол хемчегге албан-ду-жаалдыг 86 кижини онааган.

Санаттыг, ынчалза-даа төлөтпөмдө ажил төлөвири 19 млн. 199 муң рубльди ты-тар кылдыр судтарже 1258 негелде билдиринишкынне-ри бүдүрүлгелерниң ажилдакчы-ларының эрге-ажыына хама-арыштыр кириген, олардан 963 муң рубльдиң 19 билдириниш-кинни сайгарып турар. Про-кура тура ажилдакчыларының алган хемчеглериниң түңнели-биле бо чылын республикага 84 млн. 125 муң рубль түңгү шалың өрөзин төлөткен.

Михаил САНЧАЙ,
Тыва Республиканың про-курорунун бирги оралакчы-зы.

«Чуга дош»

ТР-ниң чарлы-биле 2014 чылдың декабрь 1-ден 2015 чылдың апрель 1-ге чедир «Чуга дош» деп операция чар-латтыг. Кол сорулга — хем-нер, хөлдөргө айыыл-халапты болдурбазы.

ТР-ниң Баштыңы ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелинге «Чуга дош» операциязының дугайында баш бурунгар сагындырыг кичээлде-рин шупту өөредилге черлеринге эрттирерин дааскан. База ол ыш-каш кожуун бүрүзүнге, ылаңгыя Тожу, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Таңды кожууннарның баштаар черлеринге, айыылдыг зоналар-ның чоогунга сагындырылгы дем-дектерни азарын дааскан. ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң ажилдакчыла-ры кожууннарны кезип, баш удур профилактика ажилдарын чорудуп турар. Бо удаада олар Таңды ко-жуунун чагырыкчызы Сергей Он-дар болгаш оң оралакчызы Ми-хаил Оюн-биле ужуражып, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оолдун «Чуга дош» деп айтышкыны кайы хире күүсеттинип турарының дугайында чугаалашкан.

Оң соонда Бай-Хаак орту-мак школазының доозукчу класс-тарына айыыл-халап үезинде бир дугаарында чүң кылырының, канчаар дүрген дуза чедирериниң дугайында тайылбыр кичээлди камгалакчылар эрттирген. Аныяк камгалакчылар школачыларның сонугаан айтырыгларына ха-рыыларны берип, ажык чугааны кичээл соонда чоруткан.

Ажыл-ишчи ужуражылгалар-ның соонда, камгалакчылар Чагы-тай хөлге барып, кылын дошту оюп алгаш, камгалал ажилдары чорударына өөредилгени эртти-рип, арга-мергежилдин бедиткен-нер.

Айдың ОНДАР.

Авторнун тырттырган чу-руу.

Хөй-ниитиниң үнүн дыңнаан

Пенсия фондузунуң Каа-Хем кожуун-да офис бажынын эде чаартып тудары-ның айтырынга хамаарыштыр декабрь айда Сарыг-Сепке чоннуң санал-оналын дыңнаарының хуралы болган. Пенсия фондузунуң шугуму-биле чаа офис-тер тудар бетинде хөй-ниитиниң үнүн дыңнап, ону барымдаалар дугайында шийтпирни Россияның Пенсия фондузу хүлээп алган.

РПФ-тиң Тывада салбырының даргазы Баяна Алексеевна Тугур-оол чыылганнарга Пенсия фондузунуң Каа-Хемде административтиг бажыны ылап-ла эргижирээнин, 1980 чылда чондурган чудуктан туткан бажың 68 хуу элөп калганын, оон аңгыда Сарыг-Сеп-тен ырак эвесте доктаамал болуп турар чер шимчээшкыннери оң таваанга база хана-зынга улуг салдарлыын чугаалаан.

Кожуунда пенсия эргелели 17470 камга-ладыкчыларны база 3668 пенсионерлерни харыылап, хүлээп ап турар. Ие капиталы-ның эдилекчилери, күрүнөдөн социал кам-галал алыр эргелиг хоочуннар болгаш оон өске-даа чаа клиентилер немешкен. Ол хи-реде эргелелдин улус хүлээп алыр өрээли таарымча чок, тар, келген улусту хары угда хүлээп алыр аргажок, чүгө чаңгыстап хү-лээр, республикада эң бичии клиент өрээл-диг бажың. Ынчангаш бажыңны эде чаар-тып кылырда, аңаа кээп турар чонга болгаш кадының байдалы кызыгаарлыг кижилер-ге «Аралажырының эпиг аргалары» деп күрүнө программаны езугаар бүгү-ле таа-

рымчалыг байдалдарны тургузар, тудугун негелделерин долзуу-биле сагыры чугула.

2015 чылда туттунар бажыңның төлө-лелин «Авангард» деп организация кыл-ган, оон директору А.Жибинов ийи каът бажыңны чуруун көргүскөш, кандыг ма-териалдарны аңаа ажыглаарын, архитек-туразын, онзагай талаларын чугаалап бер-ген. Бажыңның таваан быжыглар, ол 8 балл чер шимчээшкыннин шыдажыптар. Ону апрель айдан эгелээш, 6 ай иштинде 20 млн. рубль-биле тудар.

Хуралга киришкен хөй-ниитиниң төлээ-лери — Хоочуннар чөвүлелиниң дарга-зы С.К.Долгар, «Чаңгыс демниг Россия» партияның Каа-Хем кожуунда салбыры-ның удуртукчузу А.К.Иргит, Чазак Дарга-зының ол районда бүрүн эргелиг төлээзи Э.С.Даңзы-Белек чаа тудуг кылыр дээн со-рулганы деткээш, пенсия болгаш социал хандырылга талазы-биле күрүнө ачы-дуза-зын алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турары дээш, Россияның Пенсия фондузунга өөрүп четтиргенин илереткен-нер.

Хуралдың түңнелинде Б.А.Тугур-оол ту-дуг ажилдарына көрдүнгөн акша-хөреңги пенсионерлерниң эрге-ажыына бичии-даа дегбейн турарын демдеглээш, ол акшаны 2013 чылда-ла тускайлап планнап каанын база Пенсия фондузу хөй-ниитиниң кон-тролюнга кезээде ажык болуп турарын он-залап айыткан.

Бистиң корр.

Эр башкылар — идегелдиг күүш

Хүндүткелди чаалап алган

Радион Маадыр-оолович аянын школачы амыдыралы уур кожуунун Хандагайты ортумак школазындан эгелээн. Эртем-билиг оранынче орукту баштайгы башкызы, Тыва Республиканың алдарлыг башкысы Таракпан Бүрзекеевна Дос-ой изеп берген. Башкызының олдари шуптузу — спортчулар. Бирги класстан эгелээш остуг хүреш секциязынче ба-лып эгелээн. Ол сонуургалын тренер башкызы — Россия-ның алдарлыг тренери Виктор Конгушович Достай үлегерлеп баштаан. Ынчангаш ажилдай ергеш-даа, спорт ажилын аманчылап чоруур.

Алдыгы класстан эгелеп Ак-Довурактың №2 ортумак школа-ына ол-ла хүрежин уламчылаан. Эр-Барлык ортумак школазын-а сес класстан өөрөнгөш, ону ки дооскаш, аңаа күш-культура башкылап эгелээн. Шериг хү-зэлгезин эрттиргеш, улаштыр и-ла ажилына ажилдаан. Тыва дыл эртеминге сонуургалын он башкызы Очур Хомушкун-ич Акаажык оттурган. 1999-ылда башкының дээди эртемин едииникини дооскан. Ол ам-даа ТКУ-нуң эртем ажилдакчы-лары башкылары-биле быжыг арылзаалыг.

Р.М.Сааяның башкы эртемин шилип алганына ада-иезиниң ай чылдарда башкы шугумунга ажилдап келгени салдарлыг бол-ан. Ачазы Маадыр-оол Доора-вич төөгү факультетин дооскаш,

Эрги-Барлык школазынга дирек-торлаан. Ол ырлаар, танчылаар, музыка ойнаар, аажок таланты-лыг чораан. Чеди чыл улаштыр школа бирги чергенин шаңнал-дарын алганнар. Сөөлзүредир ол чечен чугаалар, шүлүктөр, ыры чогаадыр «бот-тывынгыр ком-позитор» деп атты алган. Авазы 1965 чылда институту дооскаш, Эрги-Барлык школазынга ажил-даан. «СССР-ниң Улус өөредил-гезиниң тергенин» хөрек демдээ база Тыва АССР-ниң хүндүлел бижи-биле шаңнаткан. Сөөлгү чылдарда Чаа-Хөл кожуунун өөредилге килдизинге методис-теп ажилдаан. Ол 52 чыл баш-кылааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Дуңмазы Саяна Маадыр-ооловна Балган — био-логия, химия башкызы. Бирги ка-тегорияның башкызы.

Радион Маадыр-оолович Чаа-Хөл школазын директорлаан. Ол директорлап турган чылдарында школаның материал-техниктиг баазыын экижидип, коллектив-тиң, өөреникчилерниң болгаш ада-иелерниң хүндүткелин чаалап алган.

Бирги категорияның башкызы Р.М.Саая ажилдап келген үезин-де хөй-хөй хүндүлел бижикирени алган.

Радион Маадыр-оолович Саая — амгы үеде Чаа-Хөл ортумак школазында тыва дыл болгаш чогаал башкызы үре-түннелдиг ажилдап чоруур башкыларның бирээзи.

Чепсээ — технологиялар

Руслан Вячеславович Саая 2010 чылдан бээр бодунуң доосканы Ак-Довурактың ду-лаары үш школазында мате-матика болгаш информатика башкылап турар. Башкы бо-луп ажилдап келген үези-ниң дургузунда бодун бедик арысалгалыг, шалыпкын ажилдакчы кылдыр көргүскен, кичээл эрттирениниң янзы-бүрү аргаларын ажыглаары аңчыл болган.

Аныяк башкы математика ки-чээлдеринде кижизидикчи бол-гаш өөредилгиг сорулгаларны бедип алыры-биле аңгы-аңгы аргаларны болгаш үлегер-чижек-терни таарыштыр шилип ап база түннелдиг ажыглап, кичээлдерин-ге өөредириниң чаңчылчаан бол-гаш чаа хевирниң аргаларын че-дииникини холбаштырып турар. Чаа-дараа бодунуң эртеминге ажык кичээлдерни база элээ-ди назынныг уругларның психо-логтуг онзагайларына тааржыр кижизидикчи ужу-уткалыг хем-чеглерни эрттирип турар. Оон кичээлдер уругларга тааржыр, көгүлүг. Ол — мультимедиялиг, кичээлдер эрттиренин, интерак-тивтиг самбыраны баштай-ла өөренип алгаш, кичээлдеринге ажыглап эгелээн башкы.

Руслан Вячеславович боду-нуң башкы арга-дуржулгазын бедидип чоруур. 2011 чылдан эгелеп «Школа радиозунуң ин-формастыг делгеминге өөреник-чилерниң чогаадыкчы-салым-чаянын хевирлээри» деп чаа

төлевилелдин автору болгаш башкарыкчызы.

Руслан Вячеславович — «Сам себе режиссер» деп бөлгүмнүң болгаш «Интернет мультиме-диа технологиязы» деп курстун удуртукчузу. «Сам себе режис-сер» деп бөлгүмнүң киржик-чилери удаа-дараа Бүгү-россия чергелиг шаңналдарның эдилек-чилери болуп келгеннер. Ада-иелерге чылдың-на «Родитель-ский ликбез» аттыг интернет, чаа информастыг технологияларны ажыглаарына «ажык экиктер» хүннерин эрттирип турар. Кады ажилдап турар эш-өөрү-биле арга-дуржулга солчуп, кичээлде-ринге бо-ла олуржур.

Руслан Вячеславович Саая — «Чылдың башкызы-2012» деп хоорай чергелиг конкурстун ти-лекчизи, Ак-Довурак хоорайның «Чаа технологиялар ажыглап турар тергенин башкы-2014» деп грантызының эдилекчизи. Ба-рыын кожууннарның башкыла-рының информастыг технология-лар талазы-биле билиин бедидер курстарын эрттирип турар. Ол 2014 чылдың август 25-тен эгелеп Ак-Довурак хоорайның №3 орту-мак школазының директорунун кижизидилге талазы-биле ора-лакчызына томуйлаткаш, шко-лачылар аразына хөй санныг солун ажилдарны организастап чоруткан. Школа коллективинде көскү черни ээлеп турар башкы.

Уран ХОМУШКУ, Ак-Довурактың №3 школа-зының директору.

Буянның башкывыс

Башкы — эң-не буянның болгаш ха-рысалгалыг мергежил. Башкы кижини өөреникчилериниң ийи дугаар авазы деп болур. Мени өөредип чораан башкыла-рымны, школачы чылдарымны черле ут-пас мен. Шак-ла ынчаар үр чылдар дур-гузунда ажилдап чоруур эриг баарлыг, уян сеткилдиг башкы Лориса Болатовна Ашак-оолдун дугайында бижикиседим.

Лориса Болатовна Начын-биле кичээл үезинде.

Бистиң өг-бүлөвис үш ажы-төлдүг бис. Хеймер оглуус Начын кадыының байдалы-биле бажыңында өөренип турар. Оглувусту бичии турда-ла Лориса Болатовна өөредип эгелээн. Ол кыштың соогу-даа дивейн, инва-лид уругларның бажыңнарына чедип, олар-ны өөредип, кижизидип, шуптузунга четтигип чоруур. Лориса Болатовнаның арга-дуржул-газы улуг болгаш оглувусту бижиинге, санаарына, чуруурунга база ырлаарына өөретпишаан, хоорайның инвалид уруглар аразына эртип турар янзы-бүрү оюн-тогла-ларга кириштирип, деткип келген кончуг-ла буянның башкывыс. Бо чымыштыг ажил-иштиг башкының ачызында Начын бодунуң шаа-биле өөренип, янзы-бүрү көрүлделерде киржип, хөй шаңнал-макталдарлыг, чедиин-киннерлиг болганына дыка-ла өөрүп чо-руур бис. Бүгү күжүн үндүрүп: «Киржиңер, авашкылар» деп деткип чоруур башкыны со-лун арнына бижикисэн ужурум ында.

Оглумну азырап орташ, хостуг үемде дааранырына ынак мен. Мээң кылган ажилдарымны көргөш, ателбеге ажилдаа-рын сүмелээрге, ажилдыг-даа апарган мен.

Немелде өөредилгениң сайзырадылгазы

Чоокта чаа уругларның не-мелде өөредилге төвү респуб-лика чергелиг «Сайзырадылга талазы-биле немелде пограм-маларның төлевилээшкени» деп семинарны организастап эрттирген. Аңаа республикада уругларның немелде өөредилге албан черлериниң шупту дирек-торлары болгаш оралакчылары, Тываның күрүне университети-ниң, Кызылдың педколледжизи-ниң, уругларның спорт школа-ларының төлээлери киришкен.

Уругларның немелде өөредил-гезин езугаар аңгы-аңгы назы-харлыг уругларның хостуг үезин-де сонуургалдарының аайы-биле оларны уран чүүл, спорт, техник-тиг чогаадылга дээш, өске-даа не-мелде угланышкыннарже хаара тудуп, өөредилгезин сайзырадыры чугула ажил. Семинарга Турандан немелде өөре-дилгениң методизи Анна Дьяченко, дирек-торнуң оралакчызы Наталья Кондрусева, Бай-Хаактан — директорнуң оралакчызы Мария Нурсат, бо одуругларның автору, Кызылдың педагогика колледжизиниң баш-кызы Саяна Зайцева, Кызыл-Мажалыктан методист Снежана Ооржак болгаш өскелер-даа солун илеткелдерни көргүзүг материал-

Л.Б.Ашак-оол ажилдап турар 10 дугаар ор-тумак школазында херээженнер чөвүлелин удуртуп, спортчу команданың капитаны болуп, янзы-бүрү спортчу маргылдааларга киржип, шаңналдыг черлерни-даа ап турар.

Ашак-оолдарның башкы өг-бүлөзи — эп-найыралдыг, ажы-төлүн эртем-билигиг, тө-лептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан үле-герлиг ада-ие. Лориса Болатовнаның өөнүң ээзи ТКУ-нуң төөгү салбы-рының тергенин башкыла-рының бирээзи чораан. Ол байлак арга-дуржулгазы-биле хөй-хөй келир үениң башкыларын өөредип каан. Аар аарыгының уржуундан оон элекке чорутканы хому-данчыг.

Лориса Болатовна ыр-лаар, танчылаарына ынак, янзы-бүрү мөөрейлерге ди-дими-биле киржир, хөглүг-баштак чаңныг, арнында үргүлчү хүлүмзүрүү чырып чоруур. Хоочун башкывыс Улус өөредилгезиниң тер-генин, кызымаккай ажил-ижи дээш хөй-хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

Оглуус Начынны бо-юбилейлиг чылда школа-зын доостурган башкывыска база школаның бүгү башкыларына четтиргенивисти илерет-тивис.

Буянның башкывыска

Бичиилерни улгаткыже
Бүгү күжүн мөөңөп тургаш,
Билиг берип өөредип каан
Буянның-ла башкывыс сен.

Кады кошкак уругларны
Хайгааралга ап тургаш,
Бижип, номчуп өөредир дээш,
Бажыңынче басылаттар.

Конкурстар чүү-даа боорга,
Күзелдиинден кириштирер,
Оглууска дуза болган
Онза башкы Болатовна.

Дуржулгазы ам-даа бедип,
Тулган эки ажилдаарын
Башкывыска күзөвишаан,
Байыр тудуп мөгөйдүвис.

Валентина ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Чуруктуу хуу архивтен алган.

дары-биле кылган.

Мастер-класстарны Кызыл хоорайда не-мелде өөредилге төвүнүн методизи Нина Никонова, авиамодел талазы-биле мето-дист Мерген Чулдум эрттирген. Тема аайы-биле ажил-херекчи оюннар база семинар-ның түннелинде «Төгөрик стол» болган.

Наталья БОГУСОВА,

ТР-ниң «Уругларның немелде өөре-дилгезиниң республика төвүнүн» мето-дизи.

УРУГЛАР АРАЗЫНДА ЧӨРҮЛДЭЭ

«Школага элээди уруглар аразында чөрүлдээ болгаш оон үнүп алыры» деп темалыг Уругларның хөй-ниити чөвүлелиниң ийиги организастыг хуралы декабрь 17-де Уругларның эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээ черинге эрткен.

Уругларның эргелериниң талазы-биле ТР-де бүрүн эргелиг төлээ Светлана Николаевна Аракчаа хуралды ажыткаш, ук эргелелдин ажыл-чорудулгазын келген аалчыларга таныштырып база сентябрьда Калугага эрткен Бүгү-россияның «Уруглар! Россия! Келир үе!» деп уруглар форуму канчаар эрткенин слайдыга көргүзүп тургаш, таныштырды. Ол форумга Тываны төлээлеп, Субудай Соянов, Лера Балчирбай, Валерия Чистобаева илдепкейлиг киришкеш, сертификаттарны холунга алганнар.

Чөвүлелдин даргазы Субудай Соянов кежигүнчө кирер күзөлдиг ийи кандидатты таныштырган. Олар кымнарыл дээрже, Самагалдай ортумак школазының өөреникчизи, спортчу, хөй-ниитичи Доржу Сартыыл биле Кызылдың школа-интернадының өөреникчизи, спортчу, эки өөредилгелиг Алдын-Сай Ондар-дыр. Алдын-Сай Ондар маргылдаада киржиپ турар чылдагаан-биле хуралга келбээн, ынчангаш Доржу Сартыылды кежигүнчө кириери-биле аңаа хөй-ле айты-

рыгларны салып, шыналганды эрттирген. Бо ийи кандидатты шупту чаңгыс үн-биле кежигүнчө бадылаан.

Хуралдың кол кезээ «Школага элээди уруглар аразында чөрүлдээ болгаш оон үнүп алыры» деп темага илеткели-биле Шагаан-Арыгның №1 ортумак школазының өөреникчизи, 9-ку классчы Регина Ооржак биле Сукпак ортумак школазының 10-гу классчызы Менди Саая чедимчелиг таныштырды. Уругларның белеткеп алган илеткелинде школада элээди уруглар аразында чөрүлдээ кайыын эгелээрин, оон чылдагааннары, оон канчап үнүп алыры дээн ышкаш айтырыгларны боттарының көрүжү-биле канчаар көрүп турарын айтып, үе-череге эш-өөрүнден айтырыг-харыы кылгаш, түңелдерни үндүрген.

Бо-ла айтырыгга хамаарыштыр Кызылдың №14 ортумак школазының директорунуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы С.К. Фельдман ук школада кижизидилге ажылын канчаар чорудуп турарын слайдыга чурктарны көргүзүп тургаш, илеткээ. Келген коллегаларына өөредилгелер илеткел ажыктыг болган.

«Сайзырал» аттыг республиканың эптежилге албанының даргазы И.Н. Усова бо чылдың сентябрь 1-де ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды К.А. Бичелдейниң республика школаларына эптежилге албан

ажылдарын тургузар дугайында дужаалыг даянып, мындыг ажылды чорудуп эгелээнин таныштырды. И. Н. Усованың тайылбырында өөреникчилер аразында азы башкы биле өөреникчинин аразында чөрүлдээлер прокуратура, суд органнарынче четпейн, баш бурунгаар эптеширин чедип алыры чугула дээрзин чугаалап турар. Эптежилге албанының медиаторунга (чөрүлдээлиг ийи кижини эптеширер кижини) чүгле социал педагогтар эвес, уруглар-биле ажылдап билир кижини өөренип ап болур. Мындыг эптежилге албаны школа бүрүзүнге турары чугула дээрзин элээн хөй айтырыгларны сайгарганының соонда илерээн.

РФ-тиң Истелге комитетинин ТР-де Истелге эргелелиниң килдис начальниги Айзана Манчин-ооловна Сарыглар республикада уругларның кем-херек үүлгедиишкнерин, сан-фактыларны адап, чоокта чаа болган элээди оолдун хөй компьютер оюннары-биле ойнааш кылган үүлгедиин чижек кылдыр чугаалааны өөредилгелер болуп, дүвүрелди оттурган. Школага эптежилге албанын тургузуп турарын база ол эки деп демдегледиле.

Уругларны төлээлеп келген башкылар сөс ап, боттарының школага өөренип чораан үелеринде чөрүлдээлиг байдалдар канчаар эртип турганын чугаалаан.

Алдынай СОЯН.

«КОНСЕРВАЛААН БАЛЫКТАР-ЛА»

Кудумчу автобузун манап-манап олуруптарга, кижини дээрже кижини кагы дег болур. Кижини долу чүвени көре турала чолаачы чыып чоруур, а чон өөрениги аажок «газель» иштинче кирип чүткүп-ле турар. Чамдык таварылгаларда тынар агаар безин чедишпейн баар. «Консерва лаазында балыктар-ла» деп чоннуң шыжыгып чугаалаары-даа чөп.

Бир катап кудумчу «автобузунга» дыңнап чоруурумга, пасажирлер бот-боттары аразында:

— Эртен эрте ажылче чоруурумда, бажым-даа дыравас-тыр мен, чүге дээрже газельден чүү-даа чок авыраып калган дүжүп кээр сен, чажың дээрже одуванчик чечек дег апаар — деп, аныяк уруг чугааланды.

— Аяныг тон-даа кеттинмес, автобустан дүжүп кээрже, өөктер үстүп чыдып калган боор — деп, бир херээжен кижини чугааланды.

— Мындыг тар, караңгы машина иштинге кижини кым-биле-даа чавыдактажып алган чоруур, ат болган чүве-ле-дир, ажы-төлүм — деп, ынаар бир угбай чугаалай-дыр.

Иткележип, сыңмарлажып чораан улус чир-шоң дүштү.

Шынал-ла, хоорай иштинин аргыжылга техниказының баскырааны кымга-даа чажыт эвес.

Ыраккы болгаш Чоокку Каа-Хемден, хоорайның оң болгаш солагай талазында дачалардан, хоорайның мурнуу чүгүнден аргыжары дыка нарын.

Бир катап ыраккы Каа-Хемге дунмам сугга хонгаш, эртен эрте 15 дугаарлыг газель-автобустун төнчү доктаамычче эртенги имирде кылаштап оарымга, улгады берген угбай бичини уруун чедип алган чоруп олур. Бажында ийи улуг ак бантиктер чечектеп каан, кылаштап чоруурун көөрүмге, арай деп-ле кылаштап чоруур. Шаа төнүп, өөренир күш-даа артаан хире. Азарганчыг, сөөгүнүң бичини деп чүвези аажок, биргиклассчы-ла боор. Бичини уругну чаптааш:

«Школаже далажып бар чор силер бе?» — деп айтырдым.

— Ийе, озалдаар деп бардывыс. Кылаштаар черивис дыка ырак, кызым. Ам 15 дугаарлыг маршрутка олурупкаш, хоорай иштинче кирер бис — деп, угбай харыылады.

— Чаныңарда школа бар ыш-кажыл, уйнуунарны ынаар чүге кирип албааныңар ол, угбам? — деп кайгап айтырдым.

— Дола берген дээш бисти албаан. Бир класс уйнуу хоорай иштинде өөренип турар. Эртенниң-не төнчү доктаамга чедир безин барык чартык шак кылаштап кээр-дир бис, кызым. Кыжын та канчаар кырган-аваш-

кылар бис — дидир.

Хоорайның солагай талазында дачалардан өөреникчилериниң хөйү дээрже өөредилге шагында дачаның кудумчуларында, доктаамнарында байырлал-даа болур деп барганзыг. Ол черниң чурттакчыларының аргыжылга талазы-биле берге байдалда турары кижини бүрүзүнге билдингир.

Чоннуң долу машинаже көре тура чүткүрү-даа чөп деп бо-даар мен, чүге дээрже газельдерниң чолаачылары күзээн үезинде ажылын соксадып кааптар. Азы олар аразында үезин кыскалатпайн турарында, бир эвес дарый-дарый төнчү доктаамдан үнүп турар болза, чон мөөңнелип чыылбас. Чанып шыдавайн баарындан корткаш ийикле, азы эртен ажылче, өөредилгеже озалдавас дээш ындыглар.

Шынал-ла, чоннуң «консервалаан балыктар-ла» джигри-даа чөп. Соок кыш келген, чоннуң хоорай иштинге аргыжылгазының айтырыы нарын болуп артпышаан. Кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турары бо чугаалардан илден. Ынчалза-даа алызында барып, хоорай иштинге аргыжылганың улуг автобустары тускай шактыг орайга чедир чоруп эгелээр дээрзинге чоннуң идегели улуг.

Айдың ОНДАР.

Чүткү-ле, эне

Кырыыры, ылаңгыя чөнүүрү, кымга-даа капсынчыг-ла: кылыксаан чүвезинге күжү четпес, көрүксээн чүвезинге караа четпес, уттуучалы улам киткээш, угаан база чаныптар. Мындыг байдалдан кымның-даа чайлаары берге. Акшый берген хоочуннарның аныяк назынын сакты бээр ужуру мында.

Аныяк шаам турган болза, Адым дынын кошкатпас мен. Аревчи өөрүм-биле Ажыл-иштен салдынмас мен.

Кончугүем турган болза, Колун-чирим кошкатпас мен. Комсомолчу өөрүм-биле Кошпунупкаш, салдынмас мен.

Тес-Хемниң Михаил Калинин аттыг сугтарына системазы (1949-1953), күскү дүжүт ажаарына, чайгы мал чеми белеткээринге, хой кыргыырына, одаар ылаш белеткээринге санаттынмас шефтер, төнчү чок хуралдар — 90 харлыг Светлана Агаа-Самааевна Серен-Долуманың эрткен оруу бо. А фронтуга белек чыыр дээш аалдар дургаар аъттыг, чадаг чоруп турганы аңаа кажан-даа утунмас. Баштай МЧАЭ-ге, оон соонда колхозка, сөөлзүредир совхозка база ажылдаан. Мынчап чорааш, 3 кысты база 4 оолду божуп, шуптузун күрүнезинге дузалыг, чонунга чоргаар кадрлар кылдыр өстүрүп каан.

Эрги тыва үжүктүг турар үевисте Светлана Эрзин школазының 1-ги клазына келген. Башкылар оон билииниң деңгелин эскергеш, улаштыр-улаштыр хынааш, дораан-на 4-кү класска олуртуп каан. Ындыг хирезинде-ле, үргүлчү-ле «КЭ» демдектер алыр. Мындыг өөреникчини дараазындагы классче шилчидер дээрже, Эрзинге чүгле эге школа турган, 5 класс ажыттынмаан. Ынчангаш бичини Света чаңгыс чыл иштинде эге школаны доозуп алган.

Светлана Серен-Долуманың эге школаны кады дооскан өөрү: Ойдуң Соян, Дамдын-Сүрүң Соян, Сагаачы Соян Кызылдың №2 школазының 5-ки клазынче өөренип чорупканнар. А Светлананың ачазының аары кедерей бээрже, авазы Кызылче чорупкан. Ынчангаш ол Авыраа база Бовураа дээр дунмаларын көржүп, мал-маганын ажаажып, арыгдан ылаштап, хемден суглап артып калган. Ынчалза-даа эртем-билигилер апарган (эге школа дооскан) уругну албан черлери анаа олуртпаан, акша-шалың берип, ажыл-ишче хаара туткан. Ылаңгыя бижээчи хереглээн черлер ону олуртпастаан: чизе-даңзы, соңгулда, хыналда...

Аныяк кыс ынчаар суд-даа, суму-даа секретарылаан, кызыл-өг-даа эргелекчилээн. Ол аразында хөй-ниитиниң ажылы хөлзенчиг-ле.

Светлана Серен-Долума ополчен шерииниң өөредилгезин санитарка болуп дооскан. Балыгланганнарга баштайгы ду-

задан эгелээш, агаар халдаа кынындан, ыштыг-хоранды камгаланырынга чедир каш-ды мергежилди шингээди алга Ворошиловчу адыгжының номазын дужаагаш, ындыг хөрдөмдээн база кадаан. Аредаалгазы-биле бо билиин чоннептередип, суртаал ажылы чорудуп, фронтуга белек чыы хаактыг өөрү-биле кады аалды кезип чоруп каар.

Ажылгыр болгаш кызыма хөй-ниитичи болгаш хөгл Светлана Тес-Хемде Чыргалады чурттуг башкы Александр Кочагаевич Бугалдай-биле өг-бүлө туткан болгаш 7 ажы төлдү божуп, эртем-билиг чедирген. Ол хире авазын акарактап чоруур кижини — уруу Анна Александровна Ондар. С — ам Кызылда республиканың шээр аарыглар эмнелгезинде клиниктиг лабораторияның экичизи. Ол маңаа эге профилактика кабинетин эргелекчилеп шыдаган болган. Оон ниити ажыл стажы 50 чыл чедип турар. «Күчү-аажылдың хоочуну» медальды база «Россия Федерациязының кадык камгалалының тергилерин хөрөк демдээниң эдилекчизи.

Нина Александровна — бичик коллективтин хоочуну. Ол Москва, Витебске, Красноярски билиг бедидер өөредилгелерин эрткен. Лаборатория ажылыны бүгү назынын эрттирген.

Светлана Агаа-Самааевна Серен-Долума 1924 чылдың декабрь 24-те Тыва Арат Республиканың, Тес-Хем кожуунунун Мөрен хем унунда (амгы суур адаанда) Кутур деп хонашка Ичин-Хорлуу биле Агаа-Самааның өг-бүлезин төрүттүнген. Кырган-ачазыны авыралы, иезиниң йөрээли де болур.

Дүргенниң бажың-интернадында оон амгы коллективизм база буяныг. Удуртукчуз Херелмаа Алексеевна Тугаржап, социал ажылдакчы Джамиля Бопуш-ооловна Кужуге кадыкшыл хайгааракчылары Эмма Декабьевна Оюн Вера Шимит-ооловна Тюлюк Чойгана Вячеславовна Иргит, Чөпчөк Кашпык-ооловна Оюн ааш-чем үзүктелдирбес Лилия Чаштыг-ооловна Ооржак Ай-Чырык Васильевна Оюн камгалакчы Саян Анаатольевич Монгуш, Кандан Биче-оолович Ширижик, чунар-бажыңнады ажылчын Чечена Дамбаш-ооловна Монгуш, бухгалтери Лилия Олеговна Дувак оларны сагыш човаачалын ол утпас.

Кады өөрү (Ямаа Лайдыг Тамара Дукар, Бадарчы Соона, Валя Оюн, Тоюн Ооржак база онза. Ынчангаш ол 2011 чылды хөй-аъттыг уткуп турар. Оон чүс харлаарына чедип ам 9 чыл арткан-дыр-ла.

10 деп харны тос-даа ката Оюнчук дег эрткен кижини 100-ке черле чедер дээшти Чүткү, эне, курай-курай!

Чооду КАРА-КУСКЕ

Мөөрей, мөөрей

Башкы болгаш өөреникчи»

Тес-Хем кожуун чыгаргазы, өөренилге болгаш культура эргелдері октябрь айның төңчүзүндө Самагалдай суурнун Каң-оол Баазан-оол аттыг Культура бажыңына «Башкы болгаш өөреникчи» деп кожуун чергелиг мөөрей эрттирген.

Мөөрейниң кол сорулганы — эр башкыларны көдээ школаларга хаара тудары, марга деткимчени көргүзери, башкы болгаш өөреникчилер арасында харылзааны быыктылары база орус дылды айзырадыры болур. Мөөрей Мен база өөреникчилер наыралдыг өг-бүлө дег», «Уран алым-чаян», «Тыва хевим — оргааралым», «Угаанныглар болгаш угаанныгбайлар» деп өөрилерге эрткен. Тес-Хем кожууннун сес школаларынан алды эр башкы болгаш ады оол, дөрт кыс өөреникчи киришкен. Өөреникчилер башкыларына деткимчезин көргүзүп, кады ырлап, танчылап, «авангард» деп мөөрейге огаадыкчы, ус-шевер чоруун көргүскен.

Шуурмак ортумак школаның технология башкызы Милан Григорьевич Дөнен, оон өөреникчилери Марина Сотам, Барбиджон Журабеков, Самагалдайның № 1 ортумак школының ОБЖ башкызы Владимир Владимирович Күжүт, өөреникчизи Салгал Кызыл-Тас, № 2 ортумак школының күш-культура башкызы Байыр Владимирович, өөреникчизи Элчей Кылаң-оол, Чыргаланды ортумак школадан Айдын Владимирович Ондар, өөреникчилери Байыр Самдарак, Диана Кенден, Кызыл-Чыраа ортумак школадан Саян Олегович Доспан, өөреникчилери Байыр-Белек Чынапай база Сырат Санчи-ма, У-Шынаа ортумак школының директорунун кижизидилге талазы-биле оралакчызы Сылдыс Робертович өөреникчилери-биле идепкейлиг киришкенер.

Киржикчилер «Россия болгаш Тыва — кезээде кады» деп тускай темалыг «Авангард» деп мөөрейге янзы-бүрү материалдардан кылган, Тываның, Россияның туктарын, национал хептерин бараалгаткан. Шуурмак, Самагалдай школаларының эр башкылары биле өөреникчилериниң күүсеткен ырын, У-Шынаадан Сылдыс Робертович башкының амгы үениң ырызын, Кызыл-Чыраа башкызы Саян Олеговичиниң индий самын көрүкчүлөр дыка сонуургаан.

Самагалдай № 2 ортумак школының аныяк эр башкызы Б.В. Лопсан тиилекчи болган.

Алдынай САЛЧАК,

Тес-Хем кожууннун өөредилге эргелелиниң кижизидилге талазы-биле методизи.

ААРЫГДАН БАШ УДУР КАМГАЛАНЫРЫ

Ышкындылары амыр, эгидери берге кижиниң кадыкшылы — үнелеп четтинмес эртин. Улустун хей кезини ону камгалап, кадагалабайн, кам чок эдилеп чорууу харааданчыг. Ынчангаш кадыкшылды камнаар дугайында чугааны Республиканың аарыгларга удур демисел чорудар төвүнүн баазасында кадыкшылга төвүнүн эргелекчизи Наталья АГАПОВА-биле чорудар-дыр бис.

— Сөөлгү үеде кижилерниң кадыкшылы, аарыглардан баш бурунгаар камгаланыры болгаш кадык-чаагай амыдыралды чорудары дээн чергелиг айтырыглар чидиби-биле тургустунуп, казак-чагырга деңнелинде бо угланышкында улуг хемчеглер алдынып турар. Бо айтырыгларның чидигленип турарының чылдагааннары чүде ирги?

— Амгы үеде бистиң, кижилер бүрүзүнүн, ажыл-амыдыралының агымы шапкынчып, улам далаш, улам дүрген апар чыдарын эскерип турарыңар чугаажок. Ажыл — бажың — ажы-төл дээш чоруп турда хуннер, айлар, чылдар эрткени билдинмейн баар. Ынчангаш ал-боттун кадыкшылының байдалынче чогуур кичээнгейни салбайн чоруп турза-турза, бир-ле хүн кандыгла-бир «кара сагыштыг» аарыгының кадыг аспаанче кире бергенин кижилер ынчан эскерип каар. Аарыгларның барык хей кезин эрте чадазында илереттингенде, үзе эмнеттине берип болур. Ынчалза-даа дыка хей кижилер боттарының кадыкшылынга шала тоомча чок, харын-даа харысалга чок хамаарылгазының уржуу-биле аарыгны хөлүн эрттирип, хоочураан чадазынга чедирип алыр. Ынчан аарыгдан адырлыры ындыг амыр болбас, хей күш, үе, акша-хөреңги негеттинер апаар. Бо үстүндө айтырыгларның чидигленип турар кол-ла чылдагааны — кадыкшылывыска эз-харысалга чогувуста.

Ынчангаш бо хүнде кадыкшылынга кандыг-даа хомудал, каразыг чок чоруп турар кижилерни бүгү талазындан шинчилеп, даарта тыптып кээп болур аарыгларның эскет чок им-демдектерин илередип, ол бүгүден камгаланырының эпиг аргаларын айтып берип турар тускай кадыкшыл төптери Россия девискээринге 2009 чылдан эгелеп ажыттынып эгелээн. Бистиң республикавыста Кызыл хоорайның «Восток» девискээринде Республиканың аарыгларга удур демисел чорудар төвү 2010 чылдан эгелеп чонга ачы-дузазын көргүзүп турар.

— Кадыкшыл төвүнде чонга кандыг дузаны чедирип турарыңар?

— Төптүн кол сорулгазы — чурттакчы чоннун кадыкшылы-

ның бүгү талалыг шинчилгезин тускай компьютержиттинген эмчи дериг-херекселдериниң дузазы-биле чорудары. Кадыкшылды быжыглаар, тыптып болгу дег аарыглардан баш бурунгаар камгаланыр, кадык-чаагай амыдыралды шилип алыр болгаш хоралыг, багай чаңчыл-

релди оттурар ужурлуг. Чүге дизе, кадыкшылды оскунары белең, а катап эгидери барык болдунмас. Ынчангаш кижилер бүрүзү бодунун кадыынга, келир үеде амыдыралыңа хумагалыг, камныг болуру чугула.

— Төпке келген кижилер кандыг шинчилгелер эртип

ниң «шииткелин» дыңнап, эмчи-биле кадыкшылын кадагалап ап болурунун азы аарыглардан баш бурунгаар камгаланып болурунун оруктарын кады дилеп тывар. Эмчи шинчилгезин эрткен кижиге дараазында чүнү канчаарын айтып берип, тускай программаны ажылдап кылыр.

Кадыкшылга төвүнүн эмчилери Бүгү-делегейниң чүрек хүнүнге тураскааткан акция үезинде.

дардан адырлыр талазы-биле арга-сүмени, боттун дузаны чедирери.

Дөрт чыл дургузунда кадыкшыл төвүнге республиканың чурттакчыларындан барык 20 муң кижилер эмчи шинчилгезин эрткен. Оларның аразындан чүгле 21 хуузу азы 4 муң ажыг кижилер каң кадык деп тодараттыңан. Ол дээрже дыка эвээш көргүзүг-дүр. А арткан 70-80 хире хуузуңуң кадыкшылы кош-кап, кандыг-ла-бир аарыг тыптыр айыыл тургустунуп келген кижилер болуп турар. Кадыкшылга хора чедирип болгу дег кандыг айыылдыг байдалдар илереттингенил дизе, 7 муң ажыг таварылгада тыныш органның ажылы багай, оон-биле холбашкан аарыглар тыптып болур айыыл тургустунуп келгени илереттинген. Чеди муң ажыг кижиниң аразындан 1500 хире кижилер таакпылаар хоралыг каңчылдыг «кулу» апарган. Ынчангаш таакпының хайы-биле ол кижилерниң өкпе-хөреңгэ баксырап, эртен-даарта айыылдыг аарыг тыптып, өөскүп болур.

Оон аңгыда чүрек-дамыр системасында айыыл тургустунуп келген 5 муң ажыг таварылга илереттинген. Артык деңзиги болганының хайы-биле мага-бодунда бүдүмелдер солчулгазы хажыптыңан болгаш кадыкшылынга айыыл дигрелип келген 4 муң ажыг таварылга тодараттыңан. Хей шимченмес, шын чемненилгени сагывас, сагыш-сеткил дойлушкунунун (стресс) байдалындан шын үнүп билбизивис мындыг байдалга чедирип турар.

Бо сан-чурагайлар дүвү-

болурул?

— Бир дугаар ээлчегде келген кижиниң дүрт-сынын, деңзизин, ханының базыышкынын хынал, ханында холестерин биле глюкозаның хемчээлин ол-ла дораан хынаар. Кижиниң мага-бодунга ажык-дузалыг, чугула херек шак бо бүдүмелдер хемчээли эрттир көвүдээр азы аргажок эвээжээр болза, кадыкшылга айыылдыг байдал тургустунуп, чүрек-дамыр аарыглары азы чигир аарыгы тыптыр.

Оон аңгыда төпке тускай аргалар-биле кижиниң мага-бодунун, сагыш-сеткил, угаан-медерелиниң кадыкшыл байдалын хынаар. Даван-даяктан кээп турар тускай электрокардиограмма дамчыдылгаларының дузазы-биле чүректи шинчири. Кижиниң тыныш органның хемчээлин, күжүн, харык-шинээн хемчээп, өкпе-хөреңгитиң кайы хире хирленип-бокталганын, эки азы багай ажылдап турарын тодарадыр. Тускай арга-биле кижиниң өкпезиниң харназынын санап үндүрүп келир: чамдыкта көңүс аныяк кижилерниң өкпези «ушпа кырган»-даа болгулаар, а чамдыкта назы дөгүп улгады-даа берген болза, өкпези «хып дээн аныяк» улус база тургулаар. Ылаңгыя таакпылаар улустун өкпези дыка «кырган» болур.

Шинчилге эртип келген кижилер биске карактарын, диштерин тускай аппараттарга хынадып, тускай мергежилдиг эмнелге ажылдакчыларының арга-сүмезин алыр. Дөртөн хире минута иштинде эртер бо шинчилгелерниң түңнелинде терапевт эмчи-

— Бо төпке кээп кадыкшылын хынадып алыр күзелдиг улуска кандыг негелделер турарыңар?

— Кадыкшылын шинчидип алыр күзелдиг кижилер Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың дугаары 44 деп адреске кээр азы 2-83-01 деп телефон дамчыштыр бижидип алгаш, айыттыңан хүнде, шакта чедип келгеш, оочурга хей үе-даа чидирбейн, эмчиже кирип болур. Эң-не чугула чүүл — шинчилге халас. Паспорт, эмчи камгаладылгаларының полизи болгаш СНИЛС деп документилер херек.

Кижилер эмнелге черлеринге чүгле аргажок аартып келгенде, шуут шыдаттыңар аргажок апарганда кээр болгай. А «азырап каапкан» аарыгны эмнээр берге, хей үе, күш болгаш акша-хөреңги негеттинерин дагын база сагындырып каалы. Аарыгның бажын дозуп, баш бурунгаар кадыкшылын шинчидип ап болур чер — Кадыкшылга төвү. Шинчилгени чылдыңна бир катап эртип, кадыкшылды чогуур хыналдага тудуп, аарыглардан баш бурунгаар камгаланып, хоралыг чаңчылдардан адырлып, кадык-чаагай амыдыралды тудар болзувусса, амыдырал-чуртталгавыс шынарлыг болгаш солун болуру чугаажок. Ынчангаш республиканың чурттакчы чонун Кадыкшыл төвүнче кээп, кадык амыдыралче бирги базымны кылырыңче кыйгырадыр бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ
чугаалашкан.

Авторнун тырттырган
чуруу.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ачавыс, ававыс **Хая Семеновна Санаймаа** **ПАР-ООЛДАР** декабрь айда төрүттүнген. Ачавыс декабрь 21-де 71 харлаар, ававыс декабрь 25-те 70 харлаар. Олар август айда кады чурттаандан бээр 50 чыл оюн — «алдын» кудазын демдегледип эрттиргеннер.

Эргим кижилеривиске аас-кежикти, ак орукту, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда кады чоруур күзедивис.

Хүндүткел-биле уруглары, оолдары, уйнуктарындан.

Таңды кожжуун. Балгазын суур.

Угбам **Өлзей Өктөк-ооловна МОНГУШУН** удавас төрүттүнген хүнү. Аас-кежикти, өөрүшкүнү, быйыг кадыкшылды, ак сүт дег орукту күзевисаан, дараазында одуругларны бараалгаттым.

УГБАМГА

Кажан-даа бол, чедип кээр мен.
Хөглүг-баштак чаңы-биле
Хүлүмзүрүп, уткуп алып
Хүндүлээчел угбам Өлзей.

Авам күжүр аныяанда-ла «кызыл-дустаан», Арга-сүмө кадып келир кижиде-даа чок. Өскүс калган дунмаларын чүгле чаңгыс Өлзей угбам чагып-сургап, өөртүп чору.

Аараанда-даа, анаа-даа бол,
Угбам сурап, бажыңыңа чеде бээр мен.

Кандыг-даа өйдө, угбам черле аартыктавас,
Каттырымзаан чаңы-биле уткуп алып.

Хоорай черде чурттап чоруур хирезинде,
Харам, кажар сеткили чок мээң угбам.
Каржыланып, чаңчаттынып, езуургаанын
Кырым сынар, эскербээн мен, шыны херек.

Аажы-чаңы ажык-топтук мээң угбам
Ам-даа хөй чыл аравыска багана бооп,
Уран-чечен, тывызыксыг чаңың-биле
Улус-чонну хей-аът кирип, өөртүп-ле чор!

Өлчей-хээ деп угулза дег,
Өөр чонун каастап чор.
Өөрүшкү-маңнай бүргеп,
Өктередир чуртта, угбай!

Любовь Маңнай-ооловна.
Кызыл-Мажалык суур.

Деткикчилерге

Салым-чолдун чурагайы-биле «Черге чурттаар чеди назын» деп номнар, календарьлар үндүрүп тур мен. Деткимче көргүскен улус кириген үлүүндөн ийи-үш катал хөйүнү ажылдап алып аргалыг.

Харылзажыр телефон: 8-923-381-68-31.

Внимание местных товаро-производителей сельхоз-продукции. Предоставляем площади в спорткомплексе «Субедей»

Контакты: 5-17-13

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шыныдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Предновогодняя акция

в Ледовом зале до 28 декабря
В будние дни с 8:30 до 20:30 час:
с прокатом коньков — 180руб.
со своими коньками — 80 руб.
В праздничные и выходные дни:
с прокатом
коньков — 200 руб.
со своими
коньками — 100 руб.

Федерация Айкидо Республики Тыва и Министерства по делам молодежи и спорта представляют:

ВПЕРВЫЕ В КЫЗЫЛЛЕ !!!
27-28 ДЕКАБРЯ 2014 С 13.00 УСК «СУБЕДЕЙ»

НОМИНАЦИИ ТУРНИРА:

- «ЛУЧШИЙ ПОКАУТ»
- «ЛУЧШАЯ ТЕХНИКА БОЯ»
- «ЛУЧШИЙ БОЛЕВОЙ ИЛИ УДУШАЮЩИЙ»
- «ЛУЧШИЙ БОЕЦ»
- «ЛУЧШИЙ БРОСОК»

ПРИГЛАШАЕМ ВСЕХ ЖЕЛАЮЩИХ ПРИНЯТЬ УЧАСТИЕ
ЗВОНИТЬ ПО ТЕЛЕФОНУ: 8 923 419 9966

ЧЕМПИОНАТ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ПО СМЕШАНЫМ БОЕВЫМ ЕДИНОБОРСТВАМ I

Спонсоры: ресторан «Sanny Night», Кафе «Chikens», Ресторан «ICON»

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харыысалгалыг секретарь — 2-40-77.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6112. Чагыр 157. Номерни парлагже дужаганы: график езуугар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып болур. Чагыдар болза, өртээниң хуузуң баштай төлөп алып. Өртээ Новосибирск хоораны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 155, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИНАА (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭ АЛЫЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда) Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улуг-хүн — дыштаныр хүн

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмө лежир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-д Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тыбыскан. Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) кабрь 19-та «М-54» орукка болгаш автомобиль озал-ондаан түңнелинде амы-тынындан чарылган

Чингис болгаш Урана Ховалыгларның, Меңги Кежикниң болгаш Херелмаа Давааканың

өг-бүлелеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур. халап силерниң өг-бүлелеринерге улуг когаралды чедирг. Амыдыралының үндезини болур чоок болгаш төрөл кижиле ни чидирери черле берге. Силерниң-биле кады качыгдап, эгтинмес чидиригни үлежип тур бис.

Бистиң эргим, ынак, турум мөзү-бүдүштүг, хайыралдыг кижис **Альберт Максимович ХЕРЕЛ** 2014 чылдың ноябрь 21-де нертен хан бажыышкыны улгаткаш, аныяк назында мөчээн. Хоочолаачы-камазист, амыдыралының сөөлгү хүнүңе дээр Кызыл-Мажалыктын №2 школага чолаачы бооп шаңнал-макталдыг ажылда чораан 1-ги класстың чолаачызы, ажылынга бердинген, билби барбас чери чок. Чонун сөөртүп алгаш, Тываның Тожу, Тере-Хе Кара-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Даг-Алтай крайже, Сибирьниң хоорайрын долганып, улуг Моолдун делгем шынааларын эртип чораа Улан-Баторга чедип, Чингис-Хаанның тураскаалыңа мөгейип, чепзэн чери-ле чок, кезээде оруу ак, тура дүшпес дуржулгалыг чолаачы.

Кажыыдалдың берге хүннеринде бистиң ажыг-шүжүүвүс деңге үлежип келген биче сеткилдиг чонувуска, Кызыл-Мажалык №2 школаның улуг коллективинге, директору В.К. Монгушка, өөнүң ээзи Э.К. Хомушуга, Ак-Довурактын школа-интерн коллективинге, А.С. Сарыгларга, МРИ ФНС №4, У.Э. Хертеки Барыын-Хемчик кожунунуң, Ак-Довурак хоорайның бүрүн эргел төлээлери С.М. Сарыгларга, В.П. Ооржакка, өг-бүлелеринге, кжуунунуң өөредилге килдизинге, төпчүткен бухгалтериялар коллективтеринге, Барыын-Хемчик кожунуң чагырга черинге, Аксы-Барлыш школа коллективинге, оон-даа өске коллективтерге, ырак-чоокта келген: Таңды, Каа-Хем, Кызыл, Алдан-Маадыр, Чадаана, Хоруу Даг, Бай-Тайга Шуй, Ак сумузу, Барыын-Хемчик, Ак-Довуракта келген чонувуска, төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүска чаңгысклассчыларывыска, дунмаларывыска база кожаларывыска чоок эштеривиске, ылаңгыя С.М. Монгушка база Кызылдан дунмалык А.К. Сарыг-Серенге, С.Л. Кужугетке, В.Д. Дагыга, эгезинде тура бис дээш сагыш аарып, бистиң-биле деңге уйгу-чыдын чо ынак киживисти сөөлгү оруунче үдежип, качыдап турган бүгү чон күдүк бажып, черге чедир мөгейдивис, курай курай!!!

Чоок улузунда